

752

3720p

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Гладуш Галина Вікторівна

УДК 373.5.015.3:172.3]:159.942(043.3)

**ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК УМОВИ
ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2013

9881

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

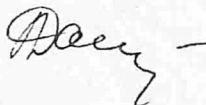
- Науковий керівник:** кандидат психологічних наук, доцент
Білінська Оксана Олександрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
Інститут філософської освіти і науки,
доцент кафедри психології
- Офіційні опоненти:** доктор психологічних наук, професор
Журавльова Лариса Петрівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
декан соціально-психологічного факультету,
завідувач кафедри практичної і соціальної психології
- кандидат психологічних наук, доцент
Павелків Віталій Романович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
декан психолого-природничого факультету

Захист відбудеться 18 грудня 2013 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці НПУ імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 15 листопада 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. За понад двадцятирічну історію незалежності України відбулося чимало позитивних перетворень у нашій країні, серед з яких у першу чергу можна назвати підвищення рівня національної свідомості, культури. Проте, поряд із беззаперечними досягненнями посилюються і негативні тенденції, серед яких найбільшу тривогу батьків, вчителів, вихователів та й просто пересічних громадян викликають прояви зухвалості, брутальності, відкритого цинізму, вандалізму, агресії, що почастишали серед підростаючого покоління. У свою чергу, педагогічні та психологічні науки об'єднують зусилля по віднаходженню засобів їх подолання.

Аналіз наукової літератури з проблеми агресії засвідчує, що в існуючих програмах з корекції дитячої та підліткової агресії акцент робиться на методах навчіння самоконтролю (О.Антонова-Турченко), формування асертивності (С.Бишоп, Е.Мелібруда, В. Каппоні, Т. Новак), усвідомлення наслідків агресивної поведінки (Г.Бреслав), конструктивного вирішення конфліктів (Н.Пезешкіан, Г.Ложкін, Н.Пов'якель), створення умов продуктивного розвивального середовища (В.Павелків), оволодіння техніками комунікативної компетентності (О.Сидоренко, Г.Моніна, О.Лютова-Робертс), сприяння соціальній адаптації та розвитку емпатії (О.Трошихіна) тощо. Не заперечуючи ефективності даних технологій, які доведені авторськими дослідженнями, подоланню агресії у поведінці саме старших підлітків сприятиме, на нашу думку, також формування рис особистості, протилежних самій природі агресії, оскільки рівень розвитку самосвідомості в цьому віці вказує на необхідність більш предметної допомоги підліткам у подоланні руйнівних агресивних тенденцій.

У психології давно затвердився принцип, відповідно до якого, людина не здатна виявляти одночасно дві несумісні реакції. Цей принцип знайшов своє відображення у гіпотезі, згідно якої несумісними з агресією є емпатійність, почуття гумору, сміх (А.Басс, Д.Зілман, К.Лоренц). На нашу думку, вагомою альтернативою агресії є толерантність як якість стосунків між людьми, що характеризується установкою не тільки розуміти й допускати, але й певною мірою приймати відмінності іншого, зокрема його зовнішність, вподобання, особливості поведінки як такі, що мають право на існування і повагу (О.Асмолов, Г.Бардієр, С.Бондирева, Б.Гершунський, А.Гусейнов, В.Лекторський, А.Маслоу, В.Маралов, Ю.Орлов, Г.Олпорт, К.Роджерс, В.Сітаров, Г.Солдатова та інші). Водночас, у віковій та педагогічній психології проблематика толерантності у зв'язку з тенденцією гуманізації суспільства, актуалізацією завдань виховання у підростаючого покоління громадянської відповідальності й правової самосвідомості, духовності та культури ненасильства, потребою зниження агресії підлітків, не були предметом спеціальних досліджень.

Враховуючи актуальність даної проблематики і недостатню її розробленість у запропонованому аспекті, ми обрали темою дослідження

«Формування толерантності як умови подолання агресії у підлітковому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П.Драгоманова за напрямом «Теорія і технологія навчання і виховання у системі освіти». Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 року) та узгоджено Міжвідомчою радою НАПН з координації психолого-педагогічних досліджень в Україні (протокол №2 від 22.02.11 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у вивченні особливостей толерантності у підлітковому віці, встановленні антитетичних зв'язків між рівнем її розвитку та агресивністю підлітків; розробці та апробації програми з формування толерантності як превентивного та корекційного засобу подолання підліткової агресії.

Об'єкт дослідження – толерантність у підлітковому віці.

Предмет дослідження – формування толерантності підлітків як умови подолання їх агресії.

В основу нашого дослідження було покладене **припущення** про наявність зв'язку між сформованістю толерантності підлітків та рівнем їх агресії (чим вищий рівень толерантності, тим менше підліток проявляє агресії), а рівень зниження агресії у старшому підлітковому віці відбуватиметься більш ефективно за умов поєднання навчіння контролю агресії і формування толерантності методами активного соціально-психологічного навчання.

У відповідності до мети та гіпотези дослідження сформульовано наступні **завдання**:

1. Визначити теоретичні підходи до дослідження проблеми толерантності та агресії, а також можливості формування толерантності у підлітків як умови подолання агресії.

2. Вивчити особливості та рівні сформованості толерантності у підлітковому віці.

3. Виявити психологічні особливості підліткової агресії та її зв'язок з рівнем сформованості толерантності.

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму з формування толерантності, що забезпечувала б профілактику та зниження рівнів прояву агресії у міжособистісних стосунках підлітків.

Для розв'язання поставлених завдань було використано наступний комплекс **методів дослідження**: загальнонаукові *теоретичні* методи дослідження (аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення теоретичних та експериментальних даних, теоретичне моделювання тощо); *емпіричні* методи (бесіди, анкетування, психометричні методики («Індекс толерантності» (Г.Солдатова, О.Кравцова, О.Хухлаєв, Л.Шайгерова), методика виміру рівня толерантності у підлітків (В.Магун, М.Жамкочян, М.Магура),

методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В.Бойка), «Типи етнічної ідентичності» (Г.Солдатова, С.Рижова), опитувальник здібності до емпатії (А. Мехраб'ян, Н.Епштейн), опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості ЛВМА ім.С.М.Кірова, опитувальник агресивності Басса-Даркі), проєктивна методика (Л.Собчик «Вербальний фрустраційний тест»); твір-есе («Як я розумію толерантність та її місце в нашому житті»); констатувальний та формувальний експерименти; методи активного соціально-психологічного навчання; *методи математичної статистики* (кореляційний аналіз Спірмена, t-критерій Ст'юдента, χ^2 - критерій Пірсона).

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось впродовж 2010-2012 років на базі гімназії НПУ імені М.П.Драгоманова м.Києва, загальноосвітніх закладів №15 та №126 м.Києва. На різних етапах експерименту в ньому взяли участь 327 осіб, серед яких 229 підлітків 8-9 класів віком 14-15 років, 58 учителів, 40 батьків.

Наукова новизна і теоретична значущість одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* розроблено модель антитетичних зв'язків між толерантністю та агресивністю старших підлітків (стриманість/нестриманість, самоповага/неадекватна самооцінка, стресостійкість/безпомічність, особиста відповідальність/безвідповідальність, розвинена емпатія/низька емпатійність, самоіронічність/відсутність почуття гумору, демократичність/авторитарність, компромісність/конфліктність тощо); модель формування толерантності підлітків засобами тренінгу; визначено межі (конструктивна, деструктивна) та рівні сформованості (дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький) толерантності підлітків; доведено, що чинниками агресії в цьому віці є фрустрації у сфері власного Я підлітків (зовнішність, характер), їх соціального статусу і благополуччя; найбільше агресивних реакцій підлітків спрямовано на однолітків та незнайомих людей, у стосунках з батьками та вчителями рівень самоконтролю агресії підвищується; обґрунтовано та розроблено програму, спрямовану на профілактику та зниження агресивних проявів підлітків шляхом формування толерантних рис особистості та толерантних установок у міжособистісній взаємодії;

- *уточнено і поглиблено* зміст та структуру феномену толерантності підлітків як інтегративної якості особистості, що проявляється на рівні моральних переконань, рівні психологічних особливостей та рівні поведінки і включає в себе ряд таких позитивних якостей особистості, як емпатія, рефлексивність, відповідальність, врівноваженість тощо;

- *набули подальшого розвитку* положення про толерантність особистості як позицію визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних своїм цінностям, поглядам, звичаям, незалежно від ступеню погодження з ними.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що апробований комплекс психодіагностичних засобів вивчення толерантності та агресивності підлітків, а також обґрунтована та апробована програма заходів з формування

толерантності, що постає умовою зниження проявів агресії у поведінці підлітків, можуть бути використаними шкільними психологами для вирішення питань профілактики та корекції агресії у підлітковому середовищі, формування толерантної культури школярів. Отримані у дисертаційному дослідженні теоретичні положення з проблеми толерантності та підліткової агресивності можуть бути включені до таких навчальних курсів підготовки майбутніх вчителів та психологів у ВНЗ, як: «Вікова та педагогічна психологія», «Психодіагностика», «Психоконсультування та психокорекція», «Профілактика та корекція відхилень у поведінці», а також до спецкурсу «Психологія агресії» тощо.

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечувалися комплексним використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних, застосуванням методів математичної статистики і достовірною результативністю формувального експерименту.

Особистий внесок автора у розробку проблеми полягає у виявленні зв'язку між толерантністю особистості підлітків та проявами їх агресії і створенні та впровадженні програми формування толерантності, що забезпечує профілактику та зниження агресії у міжособистісних стосунках підлітків. У спільній з О.Білінською публікації «Толерантність як умова запобігання агресивним проявам підлітків» авторським є теоретичний аналіз поняття толерантності (50%); у роботі «Визначення ціннісного змісту толерантності хлопцями та дівчатами підліткового віку» авторськими є експериментальні дані з виявлення відмінностей у розумінні толерантності хлопцями та дівчатами підліткового віку (50%).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження доповідалися та отримали схвалення на: III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Камянець-Подільський, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Філософські, психологічні та методичні аспекти екологічності освіти» (Київ, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Професійна культура фахівця» (Суми, 2012); XXX Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія і педагогіка: методика та проблеми практичного застосування» (Росія, Новосибірськ, 2013), Всеукраїнській науковій конференції «Треті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2012), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2011, 2012); звітних наукових конференціях викладачів та аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2011-2013), засіданнях кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2011-2013).

Впровадження профілактично-корекційної програми з підлітками здійснювалося в гімназії НПУ імені М.П. Драгоманова (довідка № 10 від

04.04.2013р.), загальноосвітньому закладі № 15 м.Києва (довідка № 135 від 02.04.2013р.), загальноосвітньому закладі № 328 м.Києва (довідка № 49, від 04.04.2013р.); теоретичні дані дослідження включені до програм навчальних курсів з психології вечірнього факультету НПУ імені М.П. Драгоманова (довідка № 34 від 26.04.2013р.).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у 14 публікаціях, серед яких 6 у фахових виданнях, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 7 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 325 найменувань (з них 24 іноземною мовою) та додатків. Основний зміст роботи викладено на 180 сторінках друкованого тексту. У роботі міститься 24 таблиці та 12 рисунків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 305 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено об'єкт, предмет, сформульовано мету, завдання та гіпотезу дослідження; об'єктивовані теоретичні та методологічні засади, методи дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів; наведено дані про апробацію та впровадження результатів; містяться відомості про публікації та структуру роботи.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні підходи до сутності толерантності та агресії як соціально-психологічних феноменів»* – представлено результати теоретичного аналізу основних підходів у розумінні психологічного змісту та структури толерантності як соціально-психологічного феномену, а також людської агресії та особливостей її прояву у підлітків; визначено можливості формування толерантності підлітків як умови зниження агресії.

Аналіз наукової літератури з вивчення проблеми толерантності та агресії виявив неоднозначність у трактуванні цих термінів. Зокрема, феномен толерантності розглядався науковцями у наступних напрямках: толерантність як витривалість до різного роду фрустраторів (Б.Ананьев); толерантність як ціннісна установка на прийняття іншого (О. Асмолов, В.Бойко, С.Бондирева, Д.Колесов, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл); толерантність як християнсько-моральна категорія, що визначає ненасильницький, миролюбний тип взаємин особистості із соціумом (В. Сігалов, В. Маралов); толерантність як відмова від абсолютизму у якості морального ідеалу (О. Леонтьев); характеристика індивіда, що полягає у здатності до відновлення нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, розвитку позитивних взаємостосунків з собою та оточуючим світом (Г.Солдатова); толерантність як здатність до критичного діалогу, що призводить до розширення власного досвіду, як установка на незалежність, автономність, власну відповідальність (В.Лекторський) тощо.

Підліткова толерантність як психологічний феномен є малодослідженою

проблемою на науковому рівні. В основному психологічні механізми її прояву описуються крізь призму особливостей сприйняття «свої – чужі» в процесі розвитку самосвідомості підлітка (А. Байбаков, І. Дзялошинський, О. Кравцов). Причини ускладнень міжособистісної толерантності підлітків пояснюються підвищеною навіюваністю, конформізмом стосовно ровесників, відсутністю справжньої самостійності та відповідальності, тобто порушенням становлення почуття дорослості як найважливішого психологічного новоутворення віку.

Досить розгалуженими є у науці й погляди на природу людської агресії: теорії інстинктів наголошують на вроджених механізмах агресії (О.Кернберг, К.Лоренц, А.Мелоян, Г.Паренс, З.Фрейд, Т.Яценко та інші), фрустраційні теорії пояснюють агресію реакцією на фрустрацію (Дж.Доллард, Л.Дуб, Н.Міллер, А.Налчаджян, С.Розецвейг, С.Сукіасян та інші), в рамках гештальтпсихології агресія виступає функцією інстинкту голоду (Ф.Перлз), теорії соціального научіння пояснюють агресію соціогенними чинниками (А.Бандура, Л.Берковіц, Дж.Тедеші та Р.Фелдсон), в екзистенційно-гуманістичних концепціях агресія виступає у якості реактивного феномену, породженого незадоволеністю екзистенційних потреб особистості (А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл, Е.Фромм).

У дослідженнях підліткової агресивності науковці розглядають різні чинники її прояву: гормональна перебудова, вияв індивідуальності, самозахист (Г.Паренс, А.Фрейд, Ст.Холл), залежна поведінка (А.Бандура, Р.Уолтерс), розвиток самосвідомості (Л.Божовіч, І.Булах, А.Реан, Д.Фельдштейн), складний характер взаємодії внутрішнього світу дитини із соціальним оточенням (Н.Алікіна, Г. Бреслав, Д. Можгінський, Н. Платонова, А. Реан, Л. Семенюк, І.Фурманов та інші), проте, сходяться у трактуванні її детермінант, механізмів закріплення та форм прояву особливостями та потребами перехідного віку.

Аналіз літератури дозволив нам зробити припущення, що толерантність є альтернативною агресивності установкою та рисою особистості, а її розвиток у підлітків сприятиме зниженню деструктивних поведінкових проявів. В основу гіпотези було покладено ідеї педагогіки та психології ненасилля (О. Асмолов С.Бондирева та Д. Колесов, А. Гусейнов, М.Кабатченко, М. Липман, В.Маралов, Г. Маркузе, Є. Пехота, В. Сітаров), де проголошуються цінності виховання молоді у культурі толерантності, соціальної відповідальності, умінні жити і працювати у співпраці та злагоді. Проаналізовані методичні засади було покладено в основу констатувального експерименту.

У **другому розділі** – *«Емпіричне дослідження рівнів розвитку та взаємозв'язків підліткової толерантності та агресії»* – обґрунтовано вибір методів дослідження, адекватних завданням; описані та проаналізовані емпіричні дані особливостей підліткової толерантності та агресії; визначено їх рівні розвитку та взаємозв'язки у старшому підлітковому віці.

Констатувальний експеримент проводився поетапно. На першому етапі здійснено підбір та пілотажне апробування методик у відповідності до описаних у теоретичному розділі положень про толерантність та агресію, їх структуру та характер прояву у підлітковому віці.

На другому етапі проведено дослідження толерантності підлітків з урахуванням виділених її компонентів: когнітивного, емоційного, поведінкового. Виявлено, що толерантність розуміється підлітками досить поверхово, з акцентом на моральність, ввічливість того, хто її демонструє (когнітивний компонент). Власну толерантність, у відповідності з таким її трактуванням, підлітки визначають як недостатньо розвинену, а в окремих випадках – як зайву і непотрібну у суспільстві. Показники емпатії та нервово-психічної стійкості (емоційний компонент), мають переважно середній рівень розвитку. Виявлено значущі кореляційні зв'язки ($r_s = -0,593$, при $p \leq 0,05$) показників комунікативної толерантності підлітків та нервово-психічної стійкості, що доводить зумовленість толерантності підлітків стійкістю нервово-психічних процесів. Прояви толерантності підлітків (поведінковий компонент) знаходяться переважно на середньому рівні розвитку (55,7% досліджуваних). Лише 12,7% підлітків виявили високий рівень толерантних установок та поведінкових проявів при досить високому сукупному показникові (31,5%) деструктивних рівнів толерантності: 3,6% досліджуваних підлітків мають дуже високий її рівень, 23,1% – низький, 4,8% – дуже низький (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісний розподіл старших підлітків за рівнями розвитку толерантності

N=165

Дуже високий		Високий		Середній		Низький		Дуже низький	
Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
6	3,6	21	12,7	92	55,7	38	23,1	8	4,8

Для дуже високого рівня прояву толерантності властиве терпиме (індиферентне) ставлення до всього, навіть до вживання алкоголю, ранніх сексуальних стосунків, авторитарного стилю у сімейних стосунках між батьками та дітьми, порушень прийнятих у суспільстві правил моралі тощо, що демонструє безпринципну, безвідповідальну особистісну позицію. Низький та дуже низький рівні толерантності засвідчують навпаки – непримиренність, категоричність у ставленні до інших поглядів, національної та релігійної приналежності, особистісної індивідуальності, гендерних відмінностей, правил та стереотипів, усієї складності та невизначеності оточуючого світу. Найбільше вираженою у підлітків є толерантність як риса особистості (середній бал – 29,3), що демонструє якості, установки та переконання, які визначають ставлення особистості до оточуючого світу. Друге місце посідає етнічна толерантність (26,6 б.), що виявляє ставлення людини до інших етнічних груп, на останньому місці – соціальна толерантність (25,4б.). Підлітки готові демонструвати достатню терпимість до друзів, тих, хто має іншу думку, проте непримиримі з грубістю, безтактністю по відношенню до себе. Все це засвідчує зв'язок толерантності з віковими особливостями підлітків: пошуком себе,

ідентифікацією із собі подібними («своїми») і антагоністичним ставленням до тих, хто є «чужим».

Отже, толерантність у підлітковому віці знаходиться на стадії формування і відбиває як властивості періоду дорослішання, так і характер толерантних установок, що існують у суспільстві та власній системі цінностей підлітка.

Третій етап констатувального експерименту було присвячено вивченню особливостей агресивних проявів підлітками. Узагальнені дані результатів дослідження (табл.2) показали перевагу аутоагресивного патерну (почуття провини): середній показник – 67,5 б. Назовні підлітки більше схильні виявляти вербальну агресію (57,6 б.) та демонструвати образу (56,6 б.). Показник підозрілості (48,6 б.) знаходиться у межах середнього.

Таблиця 2

Показники форм прояву агресії у підлітків

Форми прояву агресії	Дівчата		Хлопці		Разом	
	Середні	Діапазон відхилень	Середні	Діапазон відхилень	Середні	Діапазон відхилень
Фізична агресія	51,3	9,1 – 81,8	63,5	27,3 – 90,9	53,2	9,1 – 90,9
Непряма агресія	52,8	25,0 – 62,5	58,8	37,5 – 100	53,7	25 – 100
Роздратування	57,2	10 – 100	48,2	10 – 70	52,7	10 – 100
Негативізм	53,9	0 – 100	49,4	0 – 100	53,2	0 – 100
Образа	57,4	11,1 – 88,8	52,2	22,2 – 77,7	56,6	11,1 – 88,8
Підозрілість	49,6	10 – 90	43,5	30 – 70	48,6	10 – 90
Вербальна агресія	56,9	7,7 – 92,3	61,4	23 – 76,9	57,6	7,7 – 92,3
Почуття провини	69,1	22,2 – 99,9	58,7	22,2 – 77,7	67,5	22,2 – 99,9

Аналіз гендерних розбіжностей у проявах агресії показав, що у хлопців аутоагресія значно поступається зовнішній фізичній (58,7 б. – 63,5 б. відповідно). Завищеною для них є також вербальна агресія (61,4 б.). Найменше хлопці вдаються до підозрілості (43,5 б.). Крім почуття провини (69,1 б.), у дівчат спостерігається підвищення у проявах образи (57,4 б.), роздратування (57,2 б.) та вербальної агресії (56,9 б.). Підозрілість, так само як і хлопцям, їм властива найменшою мірою (49,6 б.). Чинниками агресивних реакцій підлітків є фрустрованість їх власного Я (зовнішність, характер), соціального статусу та благополуччя. Самоконтроль агресії у підлітків підвищується у стосунках з батьками та вчителями; по відношенню до незнайомих та однолітків його дія знижується.

У відповідності до зробленого припущення, завданням четвертого етапу констатувального експерименту було виявлення антитетичних взаємозв'язків між толерантністю та агресивністю підлітків. Кореляційний аналіз показників агресії та толерантності підтвердив наявність значущих антитетичних зв'язків між ними. Зокрема, виявлено, що загальний показник комунікативної

толерантності (ЗКТ) корелює майже з усіма шкалами агресії, за виключенням шкал «непряма агресія» та «почуття провини». Найтісніші зв'язки мають показники ЗКТ та вербальної агресії ($r=0,622$, при $p\leq 0,01$), роздратування ($r=0,619$, при $p\leq 0,01$), негативізму ($r=0,532$, при $p\leq 0,01$), підозрливості ($r=0,527$, при $p\leq 0,01$). З більшою похибкою, проте значуще, корелює ЗКТ з фізичною агресією ($r=0,496$, при $p\leq 0,05$) та образою ($r=0,442$, при $p\leq 0,05$). Шкала «неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини» має кореляційний зв'язок з роздратуванням ($r=0,573$, при $p\leq 0,01$), вербальною ($r=0,454$, при $p\leq 0,04$) та фізичною агресією ($r=0,415$, при $p\leq 0,05$).

Теоретичний аналіз та емпіричні дані дозволили розробити модель антитетичних зв'язків між агресивністю та толерантністю у підлітковому віці (рис.1).

Рис. 1. Модель антитетичних зв'язків між толерантністю та агресивністю підлітків.

У третьому розділі – «Формування толерантності підлітків як умови попередження та зниження агресії» – представлено теоретичні засади, змістові та методичні аспекти побудови формувального експерименту; доведено ефективність розробленої та апробованої розвивально-корекційної програми зі зниження агресії підлітків за умови формування їх толерантності.

В основу обґрунтування формувального експерименту були покладені положення фахівців в галузі активних методів соціально-психологічного навчання (І.Вачков, С.Бішоп, Р.Безпальча, Л.Завірюха, Л.Петровська, О.Сидоренко, Г.Солдатова, Л.Шайгерова та О. Шарова, В.Тишков, О.Трошихіна та ін.) про можливість формування толерантних рис, комунікативної компетентності, емпатії, асертивності, оптимізації самооцінки за короткий проміжок часу, а також результати досліджень з психокорекції агресивності (О.Антонова-Турченко, А.Бовть, С.Белічева, Г.Бреслав, К. Бютнер, О. Златогорська, О.Лютова та Г.Моніна, Ю.Можгінський, В.Павеліків, А.Романов, Л.Семенок, І.Фурманов, О.Хухлаєва, Т.Кириліна та О.Федорова та ін.), які доводять ефективність зниження надмірної агресивності особистості активними соціально-психологічними методами навчання.

При підготовці формувального експерименту нами враховувались специфіка соціальної ситуації розвитку підлітка, провідна діяльність та основні психологічні утворення: становлення самосвідомості, набуття ідентичності, пошук власного «Я», почуття дорослості, прагнення до самоствердження тощо, а також виявлені на попередніх етапах роботи дані про характер підліткової агресивності та толерантності, їх антитегічні взаємозв'язки.

Аналіз теоретичних та емпіричних даних дозволив дійти висновку, що розвивально-корекційна програма з формування толерантності підлітків як умови зниження їх агресії має носити комплексний характер і включати ряд напрямків:

- робота з підлітками (формування толерантної свідомості, толерантних рис особистості (відповідальності, емпатії, рефлексивності, врівноваженості), культури спілкування; формування почуття власної гідності та підтримки гідності оточуючих; розвиток здатності до самоаналізу, самопізнання з метою підвищення позитивного ставлення до себе та інших соціальних груп; формування поваги до свого народу та людей інших національностей; формування навичок управління агресією; формування ціннісних установок на неагресивне вирішення конфліктних ситуацій; формування асертивних умінь) з використанням таких форм соціально-психологічного навчання як: психотехнічні вправи, рольові ігри, диспути, міні-лекції тощо;

- робота з педагогічним колективом (лекторії, семінари, консультації, психотехнічні вправи), спрямована на розширення уявлень про загальну толерантність та умови її виховання; сприяння підвищенню толерантної культури вчителів;

- робота з батьками (круглі столи, консультації), що передбачає ознайомлення зі змістом толерантності як суспільно-значущої цінності, з напрямками впровадження толерантного виховання в умовах сім'ї.

Основною формою корекційної роботи з підлітками став соціально-психологічний тренінг «Прийми себе та іншого». Методика формувальних впливів засобами тренінгу представлена на рис. 2.

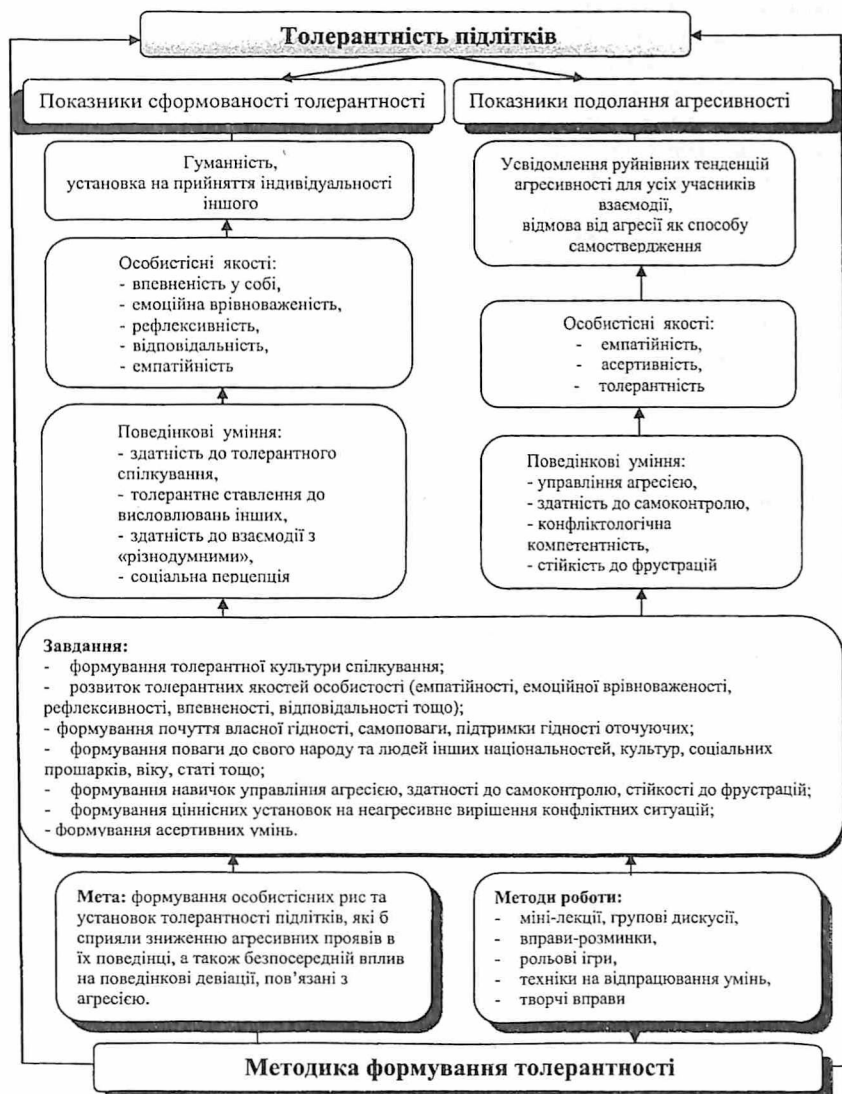

Рис.2. Модель формування толерантності підлітків як умови подолання агресії засобами тренінгу.

Формувальна програма була розрахована на один навчальний рік і включала наступні заходи та форми роботи: виховний захід з підлітками «Ми всі різноманітні» (2 години); тренінг з підлітками – 20 занять по 1,5 години упродовж навчального року (30 годин); лекція для педагогів «Толерантна культура вчителя» (1 година); психолого-педагогічний консиліум «Толерантність освітнього середовища як умова забезпечення екологічності освіти» (2 години); круглий стіл для батьків «Чинники підліткової агресії» (2 години); круглий стіл для батьків «Толерантна культура в сім'ї» (2 години); індивідуальні консультації за запитом (приблизно до 20 години з розрахунку 1 година на консультацію). Таким чином, загальний обсяг часу розробленої програми складав приблизно 60 годин. Всього експериментом було охоплено 64 підлітки (з них 32 учні експериментальної групи, 32 – контрольної), 58 вчителів, 40 батьків. Батьки та вчителі взяли участь у лекторіях та круглих столах. Індивідуальні консультації надавалися вчителям та батькам, які потребували цього виду психологічної допомоги.

Оцінка ефективності формувальних впливів довела наявність ряду значущих змін. Зокрема, позитивні зміни відбулись у показниках рівнів толерантності (табл. 3). Сумарний показник неконструктивних рівнів толерантності (дуже високий, низький, дуже низький) в експериментальній групі знизився до 12,4% (тобто майже у три рази в порівнянні з даними до експерименту). В контрольній групі цієї динаміки не відбулось (34,2%). Використання χ^2 – критерію Пірсона доводить наявність значущості цих змін в експериментальній групі ($\chi^2=39,2$) з похибкою не більшою за 0,01%.

Таблиця 3

Динаміка рівнів розвитку толерантності старших підлітків до та після тренінгу

Рівні толерантності	Експериментальна група (n=32)				Контрольна група (n=32)			
	До експерт.		Після експерт.		До експерт.		Після експерт.	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Дуже високий	1	3,1	0	0	1	3,1	1	3,1
Високий	4	12,5	9	28,2	5	15,6	6	18,7
Середній	16	50,0	19	59,3	17	53,1	15	46,8
Низький	6	18,7	3	9,3	5	15,6	6	18,7
Дуже низький	5	15,6	1	3,1	4	12,5	4	12,5

Зазнали статистично значущих змін показники самооцінки та емпатії підлітків, що знайшло своє відображення у підвищенні їх комунікативної толерантності. Підлітками успішно засвоєні уміння стримувати неприязнь по відношенню до партнера по спілкуванню, керувати емоціями при вирішенні конфліктів, відмовлятися від образ. Дівчата стали менш дратівливими у стосунках з «незручним» партнером, більше стримуються від прагнення його переробити «під себе».

Позитивна динаміка відмічена також у рівнях ворожості та агресивності підлітків експериментальної групи (табл. 4). Так, майже в 3,5 рази знизилась

кількість підлітків з високим рівнем агресивності (34,3% до експерименту та 9,3% – після). Суттєво знизилась кількість досліджуваних після експерименту, які мали високий рівень ворожості: 25,0% – до експерименту, 9,3% – після. Позитивна динаміка, відповідно, спостерігається і у низьких показниках до та після експерименту в експериментальній групі: низький рівень агресивності до експерименту становив 21,9%, після – 34,3%; низький рівень ворожості – 21,9% до експерименту та 40,6 % – після. У контрольній групі ці зміни незначні.

Таблиця 4

Рівні агресивності та ворожості в експериментальній та контрольній групах до та після формуального експерименту

Рівні	Експериментальна група (n=32)				Контрольна група (n=32)			
	Агресивності							
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	11	34,3	3	9,3	10	31,2	11	34,4
Середній	14	43,7	18	56,2	16	50,0	14	43,7
Низький	7	21,9	11	34,3	6	18,7	7	21,9
	Ворожості							
Високий	8	25,0	3	9,3	7	21,9	6	18,7
Середній	17	53,1	16	50,0	17	53,1	16	50,0
Низький	7	21,9	13	40,6	8	25	10	31,2

Статистично значущими змінами відмічені показники фізичної агресії, вербальної, непрямой, негативізму, образи та почуття провини як у хлопців, так і у дівчат.

Якісно виявлені зміни проявились у покращенні загальної психологічної атмосфери в учнівських колективах, зменшенні конфліктності серед підлітків, схильності до образ, вживанні образливих прізвиськ, у відмові від звертань за прізвиськами, збільшенні самостійності та відповідальності, поваги один до одного та до дорослих.

Таким чином, формувальний експеримент підтвердив робочу гіпотезу щодо ефективності зниження агресивності підлітків не тільки прямими засобами навчання контролю агресії, але й опосередковано шляхом формування толерантності підлітків методами активного соціально-психологічного навчання. Оптимізує роботу з підлітками паралельне впровадження просвітницько-розвивальних впливів щодо педагогів та батьків.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми формування толерантності підлітків як умови попередження та корекції агресії, що виявилось у визначенні теоретичної моделі та експериментальному підтвердженні антитетичних зв'язків між

толерантністю та агресивністю у підлітковому віці; обґрунтуванні, розробці та апробації розвивально-корекційної програми зі зниження агресії підлітків, що включає як прямі впливи щодо контролю та управління нею, так і опосередковані шляхом формування несумісних з агресією толерантних рис та установок особистості.

1. Розповсюдження у суспільстві поведінкових агресивних деструкцій, що особливо яскраво проявляються у поведінці та міжособистісних стосунках підлітків, зумовлює пошук нових шляхів зниження агресивності дітей цього віку, які б не просто були спрямовані на оволодіння засобами самоконтролю та саморегуляції, а зумовлювали б формування стійких рис особистості, що виключають прояви агресії. Такий підхід у запобіганні та корекції підліткової агресивності є мало розробленим на науковому рівні.

Антитетичною агресії є толерантність як особистісна позиція визнання відмінних цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних своїм цінностям, поглядам, звичаям, незалежно від ступеню погодження з ними, як інтегративна якість, що проявляється на рівні моральних переконань, психологічних особливостей та поведінки і включає в себе ряд таких позитивних якостей особистості, як відповідальність, самоповага, емпатія, рефлексивність, доброзичливість тощо. Толерантність характеризується установкою не тільки розуміти й допускати, але й певною мірою приймати відмінності іншого, зокрема його зовнішність, висловлювання, вподобання, особливості поведінки як такі, що мають право на існування і повагу за умови, якщо вони не шкодять самій ідеї толерантності, особистій та суспільній свободі іншого, не зачіпають гідності і прав людини. Толерантність має межі конструктивних проявів, за якими втрачає позитивну функцію. Деструктивними є дуже високий та низький її рівні, оскільки зумовлюють або безпринципну, або надто покірну позицію особистості, або жорстку непримиримість, ворожість, агресію.

Толерантність як інтегративна якість та цінність особистості у підлітковому віці є необхідною складовою у формуванні ідентичності та умовою розвитку позитивного самоприйняття та самосвідомості. Формування толерантності у підлітковому віці відбувається у складних умовах становлення Я-концепції шляхом вирішення протиріч у системі «свої – чужі».

Агресія розглядається нами як мотивована поведінка, що спричиняє пряму чи опосередковану шкоду (матеріальну чи психологічну) оточуючим людям, тваринам чи неживим об'єктам, супроводжується роздратуванням, злістю, люттю, ворожістю, недовірою і піддається корекційним впливам. Підліткова агресивність зумовлюється гормональними перебудовами, спробами самозахисту, залежною поведінкою, розвитком самосвідомості, характером розвитку внутрішнього світу дитини, міжіндивідним розвитком, що зводиться до складних суперечностей перехідного віку. Механізмами закріплення агресивності у підлітковому віці є наслідування, заохочування та підкріплення.

2. Сучасні підлітки мають різні уявлення про толерантність, які зводяться до системи міжособистісних стосунків, ставлення людей один до одного (когнітивний компонент). Континуум цих ставлень коливається від

терплячості до поваги та визнання свободи і прав інших, спроби зрозуміти, прийняти точку зору, позицію, переконання інших в різних питаннях. Прояви толерантності підлітків (поведінковий компонент) знаходяться переважно на середньому рівні розвитку, при досить високому сукупному показникові деструктивних рівнів толерантності: дуже високого, низького, дуже низького. Доведено, що комунікативна толерантність підлітків зумовлена стійкістю нервово-психічних процесів, розвитком емпатії (емоційний компонент), показники яких також мають переважно середній рівень розвитку, та самоставленням підлітка. Найбільш вираженою у підлітків є толерантність як риса особистості, якій поступаються етнічна та соціальна толерантність. Зниження толерантності відбувається при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів. Низький поріг терпимості у спілкуванні має місце також в ситуаціях образи, безтактності з боку оточуючих. Найбільшу толерантність у взаємодії з оточуючими підлітки проявляють до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими людьми.

3. Протягом періоду дорослішання агресія має тенденцію до підвищення і у старшому підлітковому віці виявляється в таких формах як вербальна агресія, негативізм, образа, роздратування, почуття провини. Менш схильні підлітки до підозрілості та непрямой агресії. Хлопці більш схильні до фізичного нападу та вербальної агресії, прояви негативізму стримують, контролюючи його негативну симптоматику. Для дівчат більш характерний аутоагресивний паттерн (почуття провини), також вони схильні до образи та вербальної агресії. У хлопців агресивність є вищою за ворожість, тоді як у дівчат ці показники майже співпадають. Агресивні прояви підлітків здебільшого зумовлені депривацією потреб та фрустрацією у сфері власного Я (зовнішність, характер), соціального статусу і благополуччя. Самоконтроль підлітків підвищується у стосунках з батьками та вчителями і втрачається при взаємодії з незнайомими та однолітками.

4. Встановлено ряд антитетичних зв'язків між толерантністю та агресивністю старших підлітків: стриманість, схильність до протистояння зовнішнім впливам з боку толерантної особистості та нестриманість, збудливість, роздратованість, низький самоконтроль з боку агресивної; самоповага, впевненість та неадекватна самооцінка, почуття провини; відчуття безпеки, орієнтація на себе та безпомічність і залежність; особиста відповідальність та безвідповідальність, непослідовність у діях та вчинках; визнання та прийняття багатоманітності світу та недоброзичливість; розвинена емпатія та низький рівень емпатійності; почуття гумору, здатність до самоіронії та їх відсутність; демократичні установки та авторитаризм; готовність до консенсусу і компромісу та висока конфліктність, що засвідчує необхідність включення до програми корекції агресивності завдань з формування толерантних установок та особистісних якостей.

5. Теоретичним підґрунтям побудови формувального експерименту виступили наукові положення про толерантність, соціальні функції якої обмежують вияв агресивності в міжособистісних стосунках, та можливість її

ефективного формування засобами активного соціально-психологічного навчання. Умовою корекційного впливу виступає спеціалізована соціально-психологічна комплексна програма, яка передбачає групові та індивідуальні форми роботи з підлітками, їх батьками та педагогами. Ефективним методом групової роботи з підлітками є тренінг, який дозволяє створити комфортні психологічні умови довіри, відкритості, безпеки для формування таких якостей особистості підлітка, як емпатія, рефлексивність, відповідальність, асертивність; розвитку адекватної самооцінки, навичок самоконтролю, управління агресією, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій з перевагою співробітництва та компромісу. Паралельне впровадження профілактично-просвітницької роботи з педагогами та батьками підлітків дозволяє оптимізувати процес позитивної динаміки в роботі з учнями та забезпечити сталість результатів.

Ефективність запропонованої програми підтверджується зростанням загального рівня толерантності у старших підлітків, її соціального виду та суттєвому зниженні неадекватних рівнів толерантності (дуже високого, низького, дуже низького), що виходять за межі її позитивного функціонування. Зазнають змін навички самоконтролю та емпатії підлітків, зростає адекватність самооцінки, що відбивається на підвищенні комунікативної толерантності. Водночас відбувається зниження загальних рівнів агресивності та ворожості підлітків та окремих їх форм: фізичної агресії, непрямой агресії, негативізму, образи, вербальної агресії, роздратування, почуття провини.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів даної проблеми. Перспективи подальших пошуків полягають у вивченні механізмів формування толерантності підлітків та розробці і апробації програм, в яких робота з корекції агресивності та розвитку толерантності підлітків відбувалась би за спільної участі школярів, їх батьків, вчителів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Статті у фахових виданнях:

1. Гладуш Г.В., Білінська О.О. Толерантність як умова запобігання агресивним проявам підлітків. / Г.В.Гладуш, О.О.Білінська // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. - № 32 (56). – С.120-129.
2. Гладуш Г.В. Формування толерантності як основи позитивних міжособистісних стосунків у підлітковому віці. /Г.В.Гладуш // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 12. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С.241-250.
3. Гладуш Г.В. Змістовні характеристики поняття толерантність / Г.В.Гладуш / Вісник Чернігівського національного педагогічного університету Том 1. Вип.94 /Чернігівський національний педагогічний університет імені

Т.Г.Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧДПУ, 2011. – С.108-113. (Серія: Психологічні науки).

4. Гладуш Г.В., Білінська О.О. Визначення ціннісного змісту толерантності хлопцями та дівчатами підліткового віку. /О.О.Білінська, Г.В.Гладуш : Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т.ХІV, част. 2. – К., 2012. – 452с. – С.21-29.

5. Гладуш Г.В. Психологічні аспекти толерантності підлітків. /Г.В.Гладуш // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. - № 39 (63). – С.81-90.

6. Гладуш Г.В. Формування толерантності підлітків засобами соціально-психологічного тренінгу як умови подолання їх агресивності // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Т.1. Вип. 105 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – С. 65-68. (Серія: Психологічні науки).

II. Стаття у зарубіжному фаховому виданні:

7. Гладуш Г.В. Формирование толерантности подростков как условия снижения их агрессивности / Г.В. Гладуш. //Теория и практика общественного развития. – №5, 2013. – Краснодар.– С. 118-223.

III. Матеріали конференцій:

8. Гладуш Г.В. Взаємозв'язок інтолерантності підлітків з проявами агресії /Г.В.Гладуш : Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2010 рік, 9-10 лютого 2011 року. /Укл. Г.І.Волинка, О.В.Уваркіна, О.П.Симоненко, О.П.Ємельянова. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2011. – С.76-78.

9. Гладуш Г.В. Усвідомлення суті та принципів толерантності старшими підлітками /Г.В.Гладуш //Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість в умовах європейської інтеграції : Зб. Матеріалів ХІV Всеукр. науково-практ. конф., Київ, 12-13 травня 2011 р. ; у 3-х т. / Редкол. : І.І. Тимошенко (відп. ред.) та ін. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – Т.2. – С.28-30.

10. Гладуш Г.В. Дослідження проявів толерантності підлітків /Г.В.Гладуш : Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2011 рік, 9-10 лютого 2012 року. Частина 1./Укл. Г.І.Волинка, О.В.Уваркіна, О.П.Симоненко, О.П.Ємельянова. – К. : Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2012. – С.138-139.

11. Гладуш Г.В. Особливості прояву агресії у підлітковому віці /Г.В.Гладуш //Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість в умовах європейської інтеграції : зб. Матеріалів ХV Всеукр. науково-практ.

конф., Київ, 25-26 квітня 2012 р. ; у 3-х т. / Редкол. : І.І. Тимошенко (відп. ред.) та ін. – К. : Вид-во Європейського університету, 2012. –Т.2. – С.22-24.

12. Гладуш Г.В. Толерантна культура вчителя / Г.В.Гладуш // Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 22-23 листопада 2012 р.). – Суми : Університетська книга, 2012. – 149с. – С.60-62.

13. Гладуш Г.В. Толерантне середовище як умова екологічності освіти. / Г.В.Гладуш //Філософські, психологічні та методичні аспекти екологічності освіти: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 жовтня 2012р.) /За ред. проф. Л.В.Долинської, проф. Л.М.Ширяєвої, доц. О.О.Білінської. – К., 2012. – С.19-21.

14. Гладуш Г.В. Проявлення агресивності підлітків в ситуаціях фрустрації // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения: сборник материалов XXX Международной научно-практической конференции / Под общ. ред. С.С. Чернова. – Новосибирск: ООО агентство «СИБПРИНТ», 2013. – С.42-50.

АНОТАЦІЇ

Гладуш Г.В. «Формування толерантності як умови подолання агресії в підлітковому віці». – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2013.

Дисертаційна робота присвячена проблемі формування толерантності як особистісної якості та суспільної цінності, що виступає умовою подолання агресії підлітків.

У роботі проаналізовано стан розробки проблем толерантності та агресії у психологічній літературі, визначено теоретичні підходи до вивчення агресивності та толерантності підлітків, здійснено уточнення робочих понять, встановлено особливості підліткової толерантності та агресивності.

Експериментально виявлено рівні (дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький), види (етнічна, соціальна, особистісна) толерантності у підлітковому віці, проаналізовано характер їх прояву на когнітивному, емоційному, поведінковому рівнях. Доведено наявність значущих взаємозв'язків між рівнем розвитку толерантності та агресії у підлітковому віці (чим вищий рівень толерантності, тим нижчою є схильність до агресивної взаємодії), розроблена модель антитетичних зв'язків між агресивністю та толерантністю підлітків, на основі якої обґрунтовано, розроблено та апробовано програму розвивально-корекційної роботи, спрямованої на подолання агресивних поведінкових проявів підлітків шляхом формування толерантних рис та морально-етичних установок. Результати апробації авторської програми засвідчили необхідність її використання в системі морально-етичного виховання підлітків.

Ключові слова: толерантність, терпимість, підліткова толерантність, агресія, агресивність, підліткова агресивність, емпатія, відповідальність, самоставлення, самоконтроль.

Гладуш Г.В. «Формирование толерантности как условия преодоления агрессии в подростковом возрасте». – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2013.

Диссертация посвящена изучению актуальной проблемы преодоления агрессивного поведения подростков, а именно: путем формирования толерантных установок и личностных черт подростков. В работе представлен анализ теоретических и экспериментальных исследований, посвященных научным разработкам феноменов толерантности и агрессии. В связи с широкой трактовкой данных понятий, они были уточнены и операционализированы с условием поставленных целей и задач.

Определены виды данных феноменов, их структура и характер проявлений в подростковом возрасте. Обращено внимание на наличие ряда антитетичных свойств между толерантностью и агрессивностью, что послужило в дальнейшем основой для построения теоретической модели этих связей и использования их при разработке развивающе-коррекционных мероприятий.

Установлено, что по функциональным особенностям толерантность может проявляться на очень высоком, высоком, среднем, низком и очень низком уровне, среди которых деструктивными есть очень высокий, низкий и очень низкий уровни. Снижение толерантности происходит при столкновении с низкими коммуникативными качествами партнеров, в случаях нанесения обиды, бестактности со стороны окружающих. Уровни толерантности подростков находятся в соответствии с выраженностью нервно-психической устойчивости: толерантность тем выше, чем выше нервно-психическая устойчивость подростков. Эмпатия, которая определяет эмоциональный компонент толерантных отношений, развита у подростков преимущественно на среднем уровне, причем как у мальчиков, так и у девочек.

Полученные эмпирические результаты показали, что агрессивное поведение подростков обусловлено преимущественно депривацией возрастных потребностей и фрустрацией в сфере собственного Я (внешность, характер), социального статуса и благополучия. При взаимодействии с незнакомыми и сверстниками самоконтроль подростков снижен и повышается в отношениях с родителями и учителями. Наиболее распространенными внешними формами агрессии подростков являются вербальная агрессия, нанесение обиды. Значительно реже подростки склонны к подозрительности и косвенной агрессии. Среди мальчиков преимущество остается за физическими нападениями и вербальной агрессией. Девочки более склонны к

аутоагрессивным паттернам (чувство вины), обидам, раздражительности и вербальной агрессии. Агрессивность среди мальчиков выражена сильнее, чем враждебность, тогда как у девочек эти показатели по степени выраженности практически совпадают.

Экспериментально доказано наличие значимых антитетических взаимосвязей между уровнем развития толерантности и агрессии в подростковом возрасте (чем выше уровень толерантности, тем ниже склонность к агрессивному взаимодействию), что послужило основой для разработки развивающе-коррекционной программы, направленной на снижение подростковой агрессии.

Снижение агрессивных форм поведения подростков происходит как путем обучения ее контролю, так и посредством развития толерантности как личностного качества и морально-этической установки. Эффективным условием коррекционного воздействия выступает специализированная социально-психологическая комплексная программа, которая предполагает групповые (тренинг, лектории, круглые столы) и индивидуальные (консультации) формы работы с подростками, их родителями и педагогами. Тренинг способствует формированию таких качеств личности подростка, как эмпатия, рефлексивность, ответственность, самоуважение, развитию навыков самоконтроля, управления агрессией, асертивных умений, адекватного решения конфликтных ситуаций. Параллельное внедрение профилактически-просветительской работы с педагогами и родителями подростков позволяет повысить процесс положительной динамики в работе с учащимися, оптимизировать его и обеспечить устойчивость результатов.

Доказано, что использование комплексных приемов воздействия на подростков (не только обучение методам самоконтроля, повышение самоуважения, коммуникативной компетентности подростков, но и формирование толерантных черт и установок) способствует снижению таких агрессивных форм, как физическая, вербальная агрессии, обида, раздражительность, чувство вины.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, подростковая толерантность, агрессия, агрессивность, подростковая агрессивность, эмпатия, ответственность, рефлексия, самоконтроль.

Gladush G.V. «Formation of tolerance as the condition to overcome aggression in teenage period». – Manuscript.

Dissertation research for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology. - National Pedagogical University named after M. Drahomanov Kyiv, 2013.

The dissertation research deals with the problem of overcoming aggression of teenagers by promoting tolerance as personal quality and social value. The paper analyzes the development of problems of aggression and tolerance in the psychological literature, defined theoretical approaches to the study of aggression and tolerance of teenagers by clarifying working notions, identified factors and characteristics of aggression in teenage period.

The level (very high, high, medium, low, very low), types (ethnic, social, personal) tolerance in adolescence is experimentally detected and the nature of their display on the cognitive, emotional, behavioral levels is analyzed. The presence of significant relationships between the level of tolerance and aggression in teenage period is proved (the higher the tolerance level, the lower the propensity to aggressive interactions is). Based on theoretical and empirical model of antithetical relationship between aggressiveness and tolerance of teens is developed, on which reasonably developed and tested a preventive and corrective program of work aimed at overcoming the behavioral manifestations of aggressive teenagers by developing tolerant traits and moral attitudes. The results of testing of author's program demonstrated the need for its use in the moral and ethical education of teenagers.

Keywords: tolerance, tolerance teenagers, aggression, aggressive, teenager aggression, empathy, responsibility, reflection, self.

НБ НПУ

100182544

Підписано до друку 13.11.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. др. арк. 1,39. Обл.-вид. арк. 1,36.
Наклад 100 прим. Зам. № 570.
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26